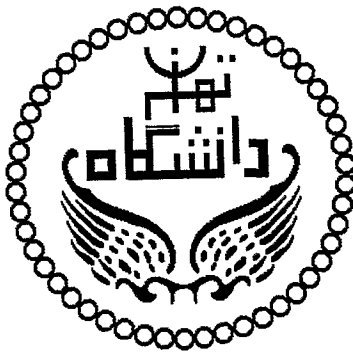

۹۴۸۷۰

بسمه تعالی

دانشکده حقوق و علوم سیاسی

**تمایز نوع ترکیب مردم، رهبری و ایدئولوژی در جهت گیری انطباقی
دولت‌های مشروطه، نهضت ملی و جمهوری اسلامی**

۱۳۸۳ / ۷ / ۱

نگارش: اکبر غفوری

استاد راهنما: دکتر سید حسین سیف زاده

اساتید مشاور: دکتر متقی - دکتر الهی

رساله (پایان نامه) برای دریافت درجه دکتری

در رشته علوم سیاسی

مرکز اطلاعات و آرشیو علمی ایران
کتابخانه مرکزی

شهریور ۱۳۸۳

۶۴۸۷۰

دانشکده حقوق و علوم سیاسی

گروه آموزشی علوم سیاسی

گواهی دفاع از رساله دکتری

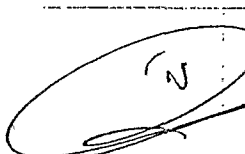
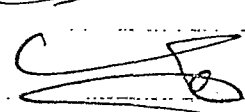

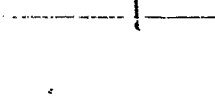

هیات داوران رساله دکتری آقای / خانم اکبر غفوری

گرایش

در رشته علوم سیاسی

با عنوان: تمایز نوع ترکیب مردم، رهبری و ایدئولوژی در جهت گیری انطباقی دولتهای مشروطه، ملی شدن صنعت نفت و انقلاب اسلامی

رادر تاریخ ۸۳/۶/۸ با درجه ۷/۵ | بزرگ ارزیابی نمود.

ردیف	مشخصات هیات داوران	نام و نام خانوادگی	مرتبه دانشگاهی	دانشگاه یا موسسه	امضاء
۱	استاد راهنما استاد راهنمای دوم: (حسب مورد)	دکتر سید حسین سیف زاده	استاد	دانشکده حقوق و علوم سیاسی	
۲	استاد مشاور:	دکتر ابراهیم متقی	استادیار	" "	
۳	استاد مشاور دوم: (حسب مورد)	دکتر همایون الهی	استاد	" "	
۴	استاد مدعو خارجی:	دکتر ازغندی	استاد	" "	
۵	استاد مدعو خارجی:	دکتر سریع القلم	"	"	
۶	استاد مدعو داخلی:	دکتر الهه کولائی	دانشیار	دانشکده حقوق و علوم سیاسی	
۷	استاد مدعو داخلی:	دکتر سید رحیم ابوالحسنی	استادیار	" "	
۸	معاون یا نماینده معاون تحصیلات تکمیلی دانشکده	دکتر احمد نقیب زاده	استاد	" "	

تذکر: این برگه پس از تکمیل توسط هیات داوران در نخستین صفحه رساله درج می گردد.

چکیده

این پایان نامه شامل یک مقدمه و شش فصل می باشد. مقدمه به مباحثی از جمله: طرح مسئله، پیشینه موضوع، هدف رساله، دلایل ضرورت انجام رساله، مفاهیم، متغیرها، سؤال اصلی، فرضیه اصلی، سؤالات فرعی، فرضیه های فرعی، روش اجرای رساله، حدود و نقطه تمرکز و سازماندهی رساله پرداخته است.

هدف اصلی این پایان نامه پاسخ به این سؤال است که: علت تمایز جهت گیری های ایدئولوژیک سه دولت تحول و انقلابی مشروطیت (۱۲۸۴)، ملی شدن نفت (۱۳۳۲)، و انقلاب اسلامی (۱۳۵۷) در ایران چیست؟

فرضیه اصلی این پایان نامه عبارت است از اینکه: ترکیب خاصی از مؤلفه های نهضت سازی چون ماهیت نوعی مردم، یوتوپیا یا خواسته های سیاسی مردم و رهبری نهضت بر جهت گیری های ایدئولوژیک دولت تحول یا انقلابی تأثیر داشته است.

فصل اول رساله به بحث نظری اختصاص دارد، تلاش شد تا یک مدلی را جهت تبیین سه حرکت و نهضت انقلابی مورد مطالعه طرح ریزی نمائیم. مدل ما از سه مؤلفه رهبری، مردم و ایدئولوژی تشکیل شد. سپس توضیحی در خصوص این مؤلفه های سه گانه ارائه گردید. در این رساله رهبری با توجه به عملکرد های متفاوت آن به سه مرحله الف) ایدئولوگ (طراح) ب) بسیج کننده ج) مدیر و معمار تقسیم شد و وظایف رهبری در هر مرحله تبیین گردید. در خصوص ایدئولوژی ضمن تعریفی از آن به عملکردهای آن اشاره گردید. در خصوص مردم به عنوان یکی دیگر از مؤلفه های نهضت ساز بیان شد که انقلاب صرفاً با اعتراض یک گروه خاص به پیروزی نمی رسد بلکه باید گروهها و اقشار مختلف وارد صحنه انقلاب شوند. پس هدف بخش نخست این پایان نامه ارائه یک مدل و چارچوب تئوریک برای تبیین حرکت های انقلابی مورد مطالعه بود.

فصل دوم از پایان نامه در مقام پاسخگویی به این سؤال است که: چه عواملی باعث شکل گیری انطباق منفعلانه در انقلاب مشروطه شد؟ به عبارت دیگر آیا تلفیق گرایشهای سرخورده ملی روشنفکران و احساس تهدید روحانیون و طبقه متوسط سنتی باعث شکل گیری انطباق منفعلانه در انقلاب مشروطه شد؟

فرضیه ما عبارت است از: با توجه به اینکه در انقلاب مشروطیت نوع رهبری، روشنفکری (یوتوپیا ساز ترقیخواه) و روحانی (بسیج گر و توجیه کننده) بوده و نوع یوتوپیا، کارکردی پویشی ضد استبداد و ترقی خواه و نیروهای اجتماعی، طبقه متوسط سستی می‌باشند. بنابراین ترکیب این سه نوع مؤلفه منجر به انطباق منفعلانه تمدنی (اکثریت مشروطه طلب) و انطباق ستیزه جویانه تمدنی (اقلیت مشروعه خواه) گردید.

برای آزمون فرضیه در این فصل، چارچوب نظری تحقیق در رابطه با انقلاب مشروطیت در سه قسمت به کار گرفته شد. در قسمت نخست رهبری انقلاب مشروطیت مورد بررسی قرار گرفت و معلوم گردید که در انقلاب مشروطیت روشنفکران به عنوان طراحان یا واضعان دستگاه فکری نهضت بودند. مرحله دوم رهبری در مشروطیت با توجه به مذهبی بودن جامعه ایران و نفوذ روحانیت در اختیار آنها بود. مرحله سوم رهبری مشروطیت با توجه به اینکه روحانیون طرح بدیل و جایگزین مشخصی نداشتند در اختیار روشنفکران قرار گرفت.

در قسمت دوم از این بخش پایان نامه ایدئولوژی مشروطیت مورد بررسی قرار گرفت و دیدگاههای متفاوت و متعارضی مطرح گردید. در قسمت سوم این بخش نیروهای اجتماعی درگیر در مشروطیت مورد بررسی قرار گرفت و اینکه بخش عمده آنها را طبقه متوسط سستی تشکیل می‌داد.

با توجه به تحولات صورت گرفته بعد از پیروزی انقلاب مشروطیت که از جمله آنها تشکیل مجلس شورای ملی و تدوین قانون اساسی و متمم آن می‌باشد درمی‌یابیم که نوع انطباق منفعلانه نمی‌باشد. چرا که بخشی از اصول قانون اساسی و متمم آن ناظر بر حاکمیت اسلام بر قوانین می‌باشد. و حتی در قانون اساسی مشروطیت، سلطنت به عنوان ودیعه الهی مطرح گردیده که خود نشان دهنده تأثیر پذیری قانون اساسی از فرهنگ ایرانی می‌باشد. نتیجه اینکه در این فصل فرضیه ما رد می‌شود.

فصل سوم پایان نامه در مقام پاسخ به این سؤال است که: علت شکل گیری انطباق خودآگاهانه نوسازی تمدنی - بازسازی فرهنگی در نهضت ملی شدن نفت چیست؟ به بیان دیگر آیا تلفیق تهدیدات سکولاریستی دربار علیه روحانیون و اقتصاد صنعتی دربار علیه بازار و فتودالها و ناکارآمدی دولت نتوپاتریمونیال در تأمین آزادی دموکراتیک و استقلال سیاسی موجب شکل گیری انطباق خودآگاهانه نوسازی تمدنی - بازسازی فرهنگی در نهضت ملی شدن صنعت نفت شد؟

فرضیه ما در این فصل عبارت است از: با توجه به اینکه در نهضت ملی شدن نفت نوع رهبری، روشنفکری یوتوپیا ساز فرهنگی - ملی دموکراتیک و روحانی بسیج گر و توجیه کننده بوده و نوع یوتوپیا ز کارکردی - پویشی دموکراتیک (آزادی فردی و استقلال سیاسی) و نوع نیروهای اجتماعی، طبقه متوسط جدید بودند، لذا ترکیب این سه مؤلفه منجر به انطباق خودآگاهانه نوسازی تمدنی - بازسازی فرهنگی در نهضت ملی شدن صنعت نفت شد.

برای آزمون فرضیه چارچوب نظری رساله در رابطه با نهضت ملی شدن نفت در سه قسمت بکار گرفته شده است. در قسمت نخست رهبری نهضت ملی شدن نفت در سه بخش مورد بررسی قرار گرفت و معلوم گردید که مرحله اول رهبری این نهضت (ایدئولوژیک) به عهده دکتر مصدق بود که طراح اصلی اندیشه ملی کردن صنعت نفت به شمار می رود. مرحله دوم رهبری نهضت نفت در اختیار آیت الله کاشانی بود که در طول دوران مبارزه در مواقع و مناسبتهای مختلف، با صدور اعلامیه هایی مردم مسلمان را به پشتیبانی و حمایت از جبهه ملی فرا می خواند. مرحله سوم رهبری نهضت در اختیار مصدق و جبهه ملی است که اقدامات متعددی در زمینه سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و سیاست خارجی و از همه مهمتر اجرای قانون ملی شدن نفت صورت می گیرد. بخش دوم از فصل سوم به موضوع ایدئولوژی نهضت ملی شدن نفت پرداخته است که دیدگاههای متفاوتی در این زمینه مورد بررسی قرار گرفته است. بخش سوم از فصل سوم به موضوع نیروهای دیگر در این نهضت پرداخته و به این نتیجه رسیده است که این نهضت یک حرکتی شهری بود که طبقه متوسط جدید به عنوان نیروی اصلی آن محسوب می شود.

با بررسی اقدامات دولت مصدق در دو دوره نخست وزیری چه در زمینه داخلی و چه در زمینه خارجی معمول گردید او در زمینه داخلی خواستار دموکراسی پارلمانی، آزادی، انتخابات آزاد و ... و در بعد خارجی خواستار استقلال سیاسی کشور بود. اقدامات او نشان دهنده اینست که از روی علم و آگاهی بوده است و نه از روی اضطرار و جبر، لذا فرضیه ما که همان انطباق آگاهانه بود تأیید می گردد.

فصل چهارم در مقام پاسخ به این سؤال است که: علت شکل گیری انطباق احیاء گرایانه انقلابی و بازسازی فکری (ملی - مذهبی) در انقلاب اسلامی چیست؟ بعبارت دیگر آیا تلفیق تهدیدات سکولاریستی دربار علیه روحانیون و اقتصاد صنعتی دربار علیه بازار و اقدامات سرکوب گرایانه دولت علیه روشنفکران موجب شکل گیری انطباق احیاء گرایانه انقلابی و بازسازی فکری در انقلاب اسلامی شد؟

فرضیه ما در این فصل عبارت است از اینکه : چون در انقلاب اسلامی نوع رهبری ، روحانی یوتوپیا ساز مذهبی و روشنفکری یوتوپیا ساز مدنی - فرهنگی بوده و نوع یوتوپیا، اسلام ساختاری - کارکردی (روحانیون : جمهوری اسلامی ، روشنفکران : استقلال سیاسی و آزادی مدنی) و نوع نیروهای اجتماعی توده های مردم بودند. بنابراین ترکیب این سه نوع مؤلفه منجر به انطباق احیاء گرایانه انقلابی گردید.

به منظور آزمون فرضیه چارچوب نظری پایان نامه در رابطه با انقلاب اسلامی در سه قسمت بکار گرفته شده است. در قسمت اول رهبری انقلاب اسلامی در سه بخش مورد بررسی قرار گرفته و معلوم گردیده است که طراح و واضع دستگاه فکری انقلاب اسلامی (ایدئولوگ) امام خمینی می باشد. ایشان بعد از جریان فیضیه (۱۳۴۲/۱/۰۲) سعی نمود که از یکطرف وضعیت موجود و حاکمیت نظام سلطنتی را نفی کند و از طرف دیگر وضعیت مطلوب و آرمانی خود را در قالب ولایت فقیه یا حکومت اسلامی مطرح نماید.

مرحله دوم رهبری انقلاب اسلامی نیز بر عهده امام خمینی می باشد. او علیرغم عدم حضورش در ایران برای مردم و جامعه مذهبی ایران شناخته شده بود. از آنجا که یکبار یعنی بین سالهای ۴۳-۴۱، علیه رژیم پهلوی به بسیج جامعه مباردت ورزیده بود، از تجربه کار انقلابی و سیاسی نمودن فضای جامعه و به حرکت در آوردن توده های مردم برخوردار بود. امام خمینی در این مرحله با صدور اعلامیه های متعدد، حرکت و قیام اسلامی را به طور همه جانبه دنبال و هدایت کرد تا سرانجام در ۲۲ بهمن ۵۷ انقلاب پیروز شد. مرحله سوم رهبری یعنی مدیریت و سازندگی جامعه بعد از انقلاب، نیز به عهده ایشان بود. از یکطرف با تشکیل شورا انقلاب، صدور فرمان نخست وزیری مهندس بازرگان، انجام رفراندوم جمهوری اسلامی، انتخابات مجلس، تدوین قانون اساسی و انتخابات ریاست جمهوری انقلاب را نهادینه کرد و از طرف دیگر در سراسر دوره ای که جامعه با وضعیت انقلابی همراه بود و گروهها و جریانات مختلف اعم از راست و چپ در مقابل انقلاب موضع گرفته بودند با اتخاذ مواضع قدرتمندانه و هوشیاری و سرعت عمل، مهار اوضاع را در دست گرفت.

در قسمت دوم از فصل چهارم ایدئولوژی انقلاب اسلامی مورد بررسی قرار گرفته است. ابتدا جریانهای سیاسی آن دوران مورد بررسی قرار گرفت و اینکه چرا جریانهای چپ و ملی گرا نتوانستند ایدئولوژی خود را توده ای کنند مطرح گردید و پس از آن به عواملی که باعث اقبال توده های مردم چه در شهر و روستا به اسلام شده مطرح گردید و سپس تشیع به عنوان

ایدئولوژی انقلاب مورد بررسی قرار گرفت. در قسمت سوم از فصل چهارم نیروهای اجتماعی درگیر در انقلاب اسلامی مورد بررسی قرار گرفت و به این نتیجه رسیده شد که در این انقلاب همه توده های شهری، روستایی، بی سواد، باسواد، کارگر، کارمند، دهقان و کشاورز... حضور داشتند.

با بررسی اقدامات صورت گرفته پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران که از جمله آن استقرار نظام جمهوری اسلامی، تشکیل مجلس شورای اسلامی، تشکیل مجلس خبرگان و نهادهای مانند شورای نگهبان و... نشان دهنده اینست که نوع انطباق احیاءگرایانه انقلابی است و لذا در این فصل فرضیه ما تأیید می شود.

فصل پنجم که وجوه تمایز و تشابه مؤلفه های سه گانه (رهبری، ایدئولوژی، مردم) مورد بررسی قرار گرفته است این فصل شامل دو قسمت است در قسمت اول در سه بخش وجوه تمایز مؤلفه های مورد بررسی قرار گرفته است و در قسمت دوم فصل پنجم وجوه تشابه مؤلفه ها بررسی شده است.

فصل ششم پایان نامه تحت عنوان نتیجه گیری ضمن بیان سرنوشت فرضیه اصلی و فرضیه های فرعی به استنتاجات نظری پرداخته است.

تقدیر و تشکر

اینک که انشاء الله این مرحله از تحصیل خود را به پایان می برم، برخورد فرض و واجب می دانم که مراتب قدردانی و سپاس خود را از جناب آقای دکتر سیف زاده استاد محترم راهنما، نه فقط از آن جهت که در تهیه و تدوین این رساله مرا راهنمایی کردند، بلکه از آن جهت که با حوصله تمام و روی گشاده، کنجکاوانه و با دقت تمام، اثر حاضر را مطالعه کردند و اصلاحات لازم را توصیه نمودند. بدون هدایت و راهنمایی ایشان، نگارش این پایان نامه برای بنده میسر نبود.

همچنین برخورد لازم می دانم که از جناب آقایان دکتر متقی و دکتر الهی به عنوان اساتید محترم مشاور که با سعه صدر و حوصله تمام پایان نامه را مطالعه نمودند و موارد اصلاحی را بیان داشتند، تشکر و قدردانی نمایم. همچنین ضمناً سپاس و تشکر خود را از داوران محترم جناب آقایان دکتر ازغندی، دکتر ابوالحسنی، دکتر سریع القلم و سرکار خانم دکتر کولایی دارم که با راهنماییها و پیشنهادهای آموزنده شان، بر غنای پایان نامه افزودند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱۱-۱	مقدمه
۲	۱- طرح مسئله
۳	۲- پیشینه موضوع یا ادبیات موجود
۴	۳- هدف رساله
۵	۴- دلایل ضرورت انجام رساله
۶	۵- مفاهیم
۸	۶- متغیرها
۸	۷- سوال اصلی
۹	۸- فرضیه اصلی
۹	۹- سوالات فرعی
۱۰	۱۰- فرضیه های فرعی
۱۱	۱۱- روش اجرای رساله
۱۱	۱۲- حدود و نقطه تمرکز
۱۱	۱۳- سازماندهی رساله

۲۲-۱۲

فصل اول: چارچوب مفهومی

۱۳

چارچوب تئوریک

۱۳

۱-ایدئولوژی

۱۷

۲-رهبری

۱۸

۱-۲-ایدئولوگ

۱۹

۲-۲-بسیج کننده

۱۹

۲-۳-مدیر و معمار

۲۰

۳-مردم

۲۲

نتیجه گیری

۵۸-۲۳

فصل دوم: بافت ترکیبی نهضت ساز انقلاب مشروطه

۲۴

۱-رهبری انقلاب مشروطه

۲۵

۱-۱-ایدئولوگ

۲۵

۱-۱-۱-روشنفکران

۲۹

۱-۲-بسیج کننده

۳۲

۱-۳-مدیر و معمار

۳۶

۲-نیروهای اجتماعی

۳-ایدئولوژی (یوتوپیا)

۴۶

فصل سوم: بافت ترکیبی نهضت ساز مشروطه (ملی شدن نفت) ۵۹-۹۲

۱-رهبری نهضت ملی شدن نفت

۶۰

۱-۱-ایدئولوگ

۶۰

۱-۲- بسیج کننده

۶۶

۱-۳- مدیر و معمار

۷۲

۲-نیروهای اجتماعی

۸۴

۳-ایدئولوژی (یوتوپیا)

۸۹

فصل چهارم: بافت ترکیبی نهضت ساز انقلاب اسلامی ۹۳-۱۷۱

۱-رهبری انقلاب اسلامی

۹۵

۱-۱-ایدئولوگ

۹۵

۱-۲- بسیج کننده

۱۱۴

۱-۳- مدیر و معمار

۱۲۷

۱-۱-۳- مدیریت جامعه

۱۲۷

۲-۱-۳- معماری جامعه

۱۳۳

۱۴۷ ۲- نیروهای اجتماعی

۱۶۱ ۳- ایدئولوژی

۱۶۲ ۱-۴- ملی گرایی

۱۶۳ ۱-۵- مارکسیسم - لنینیسم

۱۶۴ ۱-۶- اسلام

فصل پنجم مقایسه وجوه تمایز و تشابه مولفه های سه گانه در سه نهضت ۱۷۲-۱۸۰

۱۷۳ ۱- وجوه تمایز

۱۷۳ ۱-۱- رهبری

۱۷۴ ۱-۲- ایدئولوژی

۱۷۶ ۱-۳- نیروهای اجتماعی

۱۷۷ ۱- وجوه تشابه

فصل ششم: نتیجه گیری ۱۷۸-۱۸۱

۱۹۶-۱۸۸ فهرست منابع و مآخذ

مقدمه

۱- طرح مسئله Statement of the problem

بررسی تاریخ سیاسی یک صد ساله ایران بیانگر این موضوع است که طی این مدت، کشور درگیر تعداد بی شماری از قیامهای مردمی و انقلابات بوده است. به استثنای چند قیام بعد از جنگ جهانی اول در استانهای شمالی کشور، تمامی این شورشها به شهرهای بزرگ ایران سرایت کرد و برخی از آنها حتی مناطق ایلات نشین را نیز در بر گرفت. در واقع از نظر تعداد، دامنه گستردگی و عمق جنبشهای مردمی و انقلابی، ایران در سراسر کشورهای جهان اسلام، دنیای هندو مذهب و جهان غرب بی همتاست.^۱

در این میان انقلاب مشروطیت، نهضت ملی شدن صنعت نفت و انقلاب اسلامی سه حرکت بارز سیاسی - اجتماعی تاریخ معاصر هستند که هر یک به نوبه خود، تأثیرات مهمی در اندیشه و عمل جامعه سیاسی ایران نهادند. در تحلیل تمایز جهت گیری های سیاسی سه دولت تحول و انقلابی مذکور (۱۲۸۴، ۱۳۳۲ و ۱۳۵۷) در ایران تا بحال عمدتاً به مسائل اقتصادی و ماهیت ساختار اجتماعی به عنوان متغیر مستقل اشاره شده است. ادعای فرضی این رساله تحقیقی این است که این نگرش تقلیل گرایانه شاید بتواند علت لازم برای بروز انقلاب یا تحول باشد، اما نمی تواند علت کافی آن باشد. علت کافی آن را باید در نوع ایدئولوژی به همراه دو عامل ترکیب مردم و رهبری دانست که تأثیر متمایز کننده ای بر انقلاب و جهت گیری حکومت آن در آینده دارد. به جای یک عامل، فرضیه این رساله آن است که: ترکیب خاصی از مؤلفه های نهضت سازی چون ماهیت نوعی مردم، رهبری و ایدئولوژی نهضت چه تأثیری بر جهت گیریهای ایدئولوژیک دولت تحول یا انقلابی در دوران معاصر، داشته است. شناخت ماهیت این ترکیب می تواند رهنمودی برای وصف چیرستی و تحلیل چگونگی جهت گیری های بعدی دولت های انقلابی باشد. لذا در این رساله تحقیقی ابتدا در سه فصل جداگانه سعی می شود به سوالات زیر در خصوص هر یک از حرکت های مورد مطالعه پاسخ داده می شود و سپس رابطه بین آنها، مورد بررسی قرار می گیرد. سوالات هر فصل عبارتند از ۱- ماهیت نوعی نیروهای شرکت کننده در این سه تحول (مشروطیت، نهضت نفت و انقلاب اسلامی) کدامند؟ آیا این حرکتها صرفاً شهری بود یا روستائی؟ کدامیک از اقشار و طبقات در آنها شرکت داشتند؟ ایدئولوژی حاکم بر این جنبشها و تحولات چه بود؟ ناسیونالیسم بود؟ لیبرالیسم بود؟ اسلام بود؟ یا ترکیبی از اینها؟

^۱ - نیکی آر. کدی، ریشه های انقلاب ایران، ترجمه عبدالرحیم گراهی، (تهران: قلم، ۱۳۶۹)، صفحه ۱۱۴.